

Гісторыя

**КРЯЗНАЎЧЫЯ ДАСЛЕДАВАННІ ВІЦЕБСКАГА
ГУБЕРНСКАГА СТАТЫСТЫЧНАГА КАМІТЭТА Ў XIX СТ.**

*канд. філасоф. навук, дац. С.М.САРОКА
(Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт)*

Аналізуецца праведзеная на даследаванні гісторыі і культуры беларускага краю навуковая дзейнасць Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта як прагрэсіўная сацыяльная з'ява XIX ст., якая спрыяла развіццю на афіцыйным узроўні ў Расійскай імперыі беларусазнаўства. Сцвярджаецца ідэя аб тым, што статыстычная дзейнасць віцебскай інтэлегенцыі якасна паўплывала на фарміраванне інфармацыйнай прасторы беларускай культуры, якая не абмяжоўвалася тэрытарыяльна віцебскімі і магілёўскімі землямі, а распаўсюджвалася далёка за іх, нават за межы Паўночна-Заходняга краю. У артыкуле вызначаюцца перыяды 1860-х і 1890-х гадоў як самыя яскравыя ў краязнаўчай дзейнасці віцебскіх навукоўцаў, што знайшло адлюстраванне ў афіцыйнай выдавецкай дзейнасці.

Уводзіны. Развіццё беларускага краязнаўства на афіцыйным узроўні пачынаецца ў першай палове XIX ст. у межах навуковай дзейнасці расійскіх вучоных, якія першапачаткова гартаваліся вакол Імператарскай (Санкт-Пецярбургскай) Акадэміі навук і Імператарскага рускага геаграфічнага таварыства, пазней – у другой палове XIX ст. – вакол Маскоўскага таварыства аматараў старажытнасцей, Віленскага музея старажытнасцей і Віленскай археалагічнай камісіі, а таксама ў іншых навуковых колах імперыі.

Цэнтралізаванай гістарычнай і краязнаўчай дзейнасці ў рэгіёнах Расійскай імперыі спрыялі распачаткі царом Аляксандрам I дзяржаўныя перабудовы. Сярод іх было ўтварэнне пры Міністэрстве ўнутраных спраў Статыстычнага аддзялення падпарадкаванай яму сеткі адпаведных статыстычных камітэтаў пры кожным губернскім праўленні ў 1835 г. Гэта ўвогуле было прагрэсіўнай сацыяльнай з'явай першай паловы XIX ст., уяўляла рэформу ў сферы адміністрацыйнай статыстыцы імперыі і прыцягнула да навукова-статыстычнай дзейнасці значную колькасць правінцыяльнай інтэлегенцыі. Выдадзеныя 20 снежня 1834 г. «Правілы...» цалкам рэгламентавалі мясцовую дзейнасць камітэтаў, якія павінны былі штогод збіраць і накіроўваць у цэнтр вельмі падрабязную і аб'ёмную інфармацыю пра шматграннае (эканамічнае, прамысловае, сельскагаспадарчае, дэмаграфічнае, рэлігіознае, сацыяльнае і г.д.) жыццё губерні. Журнал Міністэрства ўнутраных спраў, які выходзіў з 1829 года, друкаваў звесткі аб дзейнасці статыстычных камітэтаў. Пашырэнню інфармаванасці насельніцтва садзейнічалі створаныя ў 1838 г. ва ўсіх губернскіх цэнтрах Губернскія ведамасці, а таксама рэгламентаваная і прадагукаваная «Правіламі...» выдавецкая дзейнасць статыстычных камітэтаў, якія кожны год у сваім губернскім горадзе павінны былі друкаваць «Памятныя кніжкі губерні», асобныя найбольш значныя і цікавыя звесткі пра даследаванні мясцовых краязнаўцаў.

У XIX ст. Расійская імперыя ўключала розныя рэгіёны, якія не былі культурна, этна-нацыянальна і сацыяльна падобнымі адзін да аднаго. Ідэя яднання народаў імперыі была вельмі значнай для расійскага ўрада, што знайло адлюстраванне ў «тэорыі афіцыйнай народнасці» (ідэолаг С. Увараў – галава Міністэрства народнай асветы ў 1833 – 1849 гг.). Сёння, калі прайшло амаль 200 гадоў, статыстычная дзейнасць таго часу ў рэгіёнах вельмі прываблівае навукоўцаў, таму што сабраная на час станаўлення этнаграфіі інфармацыя з'яўляецца фундаментальнай, першаснай, менавіта на ёй могуць будавацца і будуюцца новыя сацыякультурныя тэорыі. У гэтым накірунку працуюць сучасныя рускія даследчыкі Б. Лунін (Туркестанскі край), В. Ліцвінаў (па Варонежскай губерні), Н. Старчыкава (Пензенскі край), А. Пашкова (па Аланецкай губерні) і іншыя.

Рускі гісторык І.Захарава адзначыла, што ў Расійскай імперыі дзейнасць статыстычных камітэтаў пачала пашырацца з сярэдзіны 1850-х, камітэты дасягнулі статусу адміністрацыйна-навуковых устаноў у 1860-х гадах. У сваёй дысертацыі «Правінцыяльныя статыстычныя камітэты Паўночнага-Захаду Расіі: з гісторыі станаўлення айчыннай статыстыкі» яна даследавала дзейнасць Наўгародскага і Аланецкага статыстычных камітэтаў (не закранала беларускія губерні). Гісторык справядліва сцвярджае, што на працягу дзесяцігоддзяў губернскія статкамітэты былі адзінымі пастаўшчыкамі інфармацыі ў цэнтры (Санкт-Пецярбург, Масква) аб становішчы спраў у правінцыі [1]. Гэта цалкам можна аднесці да Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта, а таксама да Магілёўскага статыстычнага камітэта, якія разам з Беларускай навучальнай акругай (сюды уваходзілі віцебскія і магілёўскія навучальныя ўстановы) значны час у XIX ст. складалі адзіную беларускую навукова-адукацыйную інфармацыйную прастору.

Асноўная частка. У снежні 1863 г. ва ўмовах жорсткай цензуры неафіцыйная частка афіцыйнага выдання «Віцебские губернские ведомости» перайшла ў распараджэнне Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта, зрабілася навуковым гуртком мясцовай інтэлегенцыі, абвясціла сваю інфармацыйную арыентацыю на галоснасць [2]. Старшыней статкамітэта быў абраны ваенны і грамадскі губернатар Віцебска В. Вяроўкін. Сакратаром Віцебскага статыстычнага камітэта і рэдактарам неафіцыйнай частцы ведамасцей стаў Аляксандр Максімавіч Семянтоўскі (Сементовскі-Курылло) (г.ж. 1821 – 1893) – руска-беларускі археолаг, гісторык, этнограф, краязнаўца, навукавая дзейнасць якога амаль 30 гадоў непарыву ішла побач з існаваннем Віцебскага статыстычнага камітэта.

Неадменнымі членамі Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта ў 1863 г. з'яўляліся высокапастаўленыя чыноўнікі А. Пятніцкі, І. Жылінскі, М. Сахацкі, С. Краснавумаў, А. Фецінг, а таксама прадстаўнікі (лідэры) асноўных вераспаўяданняў насельніцтва губерні святар Д. Прэображэнскі, ксендз Дэ-Вальдэн, равін Кадэр. Сапраўднымі членамі статыстычнага камітэта былі шматлікія навукоўцы, краязнаўцы, педагогі, публіцысты, якія непасрэдна займаліся пошукамі інфармацыі, перакладам іерыхіўных тэкстаў на рускую мову, аналізам сабраных даных. У іх ліку прафесар П. Дружылоўскі, А. Базылеўскі, А. Сазонаў, Ф. Сакалоў, С. Садоўскі, А. Гернгрос, А. Ренгартен і Б. Ренгартен, М. Розэншылд-Паўлін, А. Храптовіч, І. Храпавіцкі, барон М. Корф, І. Багдановіч, П. Балычоў, іерарманых Сергій, В. Лейчанка і шмат іншых.

Перыяд 1864 – 1866 гг. можна назваць найбольш яркім па навуковай актыўнасці членаў статыстычнага камітэта і публіцыстычнай накіраванасці аўтараў неафіцыйнай частцы Віцебскіх ведамасцей. У інфармацыйнай прасторы Паўночна-Заходняга краю Расійскай імперыі ў гэты час выразна акрэсліваецца пазіцыя беларускай інтэлігенцыі нападтрымку афіцыйнай улады, на адраджэнне праваслаўных традыцый у краі, на ўяўленне «Белоруссии» як апалячанага частцы заходняй Расіі з карэнным насельніцтвам славянскага паходжання.

Гэтую ідэю яшчэ ў канцы 1850-х гг. пачаў праводзіць на старонках неафіцыйнага аддзела Віцебскіх ведамасцей публіцыст Ксенафонт Гаворскі, які потым у Кіеве (з 1862 г.), у Вільні (1865 – 1866 гг.) рэдагаваў часопіс «Вестник Западной России». Дадзеную грамадска-палітычную думку абаснаваў як «западно-русизм» – ідэалогія і практыка русіфікатарства на Беларусі – у пачатку ХХ ст. старшыня ўрада БНР Аляксандр Цвікевіч. Ён справядліва сцвярджаў, што на той час сярод мясцовай інтэлігенцыі былі беларусы польскай і рускай культур. Трэба дадаць, што незалежнага (ад польскага ці рускага накірунку) нацыянальнага беларускага руху яшчэ не было. А. Цвікевіч пісаў: «Крытычным недахопам беларусафілаў польскай культуры было тое, што яны прыходзілі да Беларусі з мэтай адарваць яе культуру і палітычна для Польшчы, тым часам як беларусафілы, што выходзілі з расійскай культуры, што канчалі расійскі ўніверсітэт, пісалі і думалі парасійску, але адчувалі пабеларуску, мусілі акрэсьляць і адрываць Беларусь ад Расіі для Беларусі» [3, с. 54]. Безумоўна, ад Расіі да Беларусі было бліжэй – «толькі адзін крок», па словах таго ж А.Цвікевіча, і гэты крок быў зроблены.

За тры гады – 1864, 1865, 1866 – супрацоўнікі Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта сабралі і апублікавалі столькі гістарычных і статыстычных звестак аб асаблівасцях беларускага краю, што ніхто ў Расійскай імперыі больш не ўспрымаў яго як польскую зямлю. Гэта было вельмі значным дасягненнем палітычным сэнсе пасля ўзброеных падзей 1863 г. Інфармацыйны паток пра пераважнасць беларускай культуры ў краі ішоў па афіцыйных каналах камунікацыі (газеты і часопісы) са згоды і пад непасрэдным кантролем (пад грыфам «Дозволено Цензурою») мясцовай улады. Толькі ў 1864 годзе Віцебскія ведамасці надрукавалі «74 оригинальные статьи для истории местного края» [4]. Краязнаўчыя, гістарычныя і сучасныя (на той час), статыстычныя даныя друкаваліся на рускай мове ў неафіцыйнай частцы Віцебскіх ведамасцей звычайна пад рубрыкай «Материалы для истории» (не *па* ці *аб* гісторыі). Чаму? Даследчыкі пісалі для гісторыі, якая толькі стваралася як навука (гэта сёння яна асэнсоўваецца з мінулым); знаходзілі, аналізавалі, фіксавалі (на паперных носбітах) архіўныя і статыстычныя звесткі менавіта для будучыні гістарычнай навукі, для сваіх нашчадкаў.

Артыкулы правінцыяльнага віцебскага выдання ў гэты час мелі шырокі водгук у інфармацыйнай прасторы Расійскай імперыі, іх перадрукоўвалі «Виленский вестник», «Сын Отечества», «Московские ведомости», «Санкт-Петербургские ведомости», «Юго-Западный вестник» і другія перыядычныя выданні. Гэта было сапраўднае прызнанне пазіцыі мясцовай інтэлігенцыі ў польска-рускім ідэалагічным канфлікце за культурную і духоўную пераважнасць «русского начала» у краі. Пазіцыя, якая была абгрунтаванай у гістарычным, рэлігійным і навуковым краязнаўчым (беларускім) кантэксце на старонках газеты. У канцы 1865 г. і ў пачатку 1866 г. Віцебскія ведамасці выходзілі вялікім фарматам як сталічнае інфармацыйна насычанае выданне, рэдакцыя актыўна выкарыстоўвала інфармацыю толькі пачынаючых дзейнасць у імперыі тэлеграфных агенстваў.

У другой палове 1866 г. абставіны рэзка змяніліся, Віцебскія ведамасці былі рэарганізаваныя згодна Правіл аб друку і цензуры (1865 г.), якія давалі больш свабоды сталічным выданням і абмяжоўвалі дзейнасць правінцыяльных газет. Да гэтага часу Віцебскія ведамасці мелі выгляд сталічнай газеты, паколькі падтрымлівалі палітыку генерал-губернатора М.М. Мураўева-Віленскага і лакальныя рэформы, якія ён і яго паплечнікі праводзілі ў краі. Але пасля выстралу ў цара Д.В. Каракозава, выхаду ў маі 1866 г. Раскрытты Аляксандра II аб спыненні варожасці паміж саслоўямі і аб стаўкі царызма на высшае дваранства, а таксама пасля смерці самага М.М. Мураўева (памер 29.08.1866 г.), цалкам змянілася палітыка ў краі. У расійскіх сталіцах палічылі рэжым М.М. Мураўева ў адносінах да палякаў вельмі суровым, а ў адносінах да кіравання беларускіх губерняў і падтрымкі сялян – наадварот.

У першым нумары (малога фармату) 1867 г. сакратар Віцебскага статыстычнага камітэта А.М. Семянтоўскі абвясціў чытачоў, што ў мінулым годзе яны паспелі яшчэ выдаць 75 лістоў вялікага фармату, з якіх больш паловы – неафіцыйная частка газеты. Рэдакцыя «в течение трех лет никогда не останавливалась ни перед трудом и нареканием польской партии, ни перед упреками и обвинениями некоторых извест-

Гісторыя

ных сваім крайнім напраўленнем газет і журналов. Мы вёлі порученное нам дело чэстна» [5]. Ідэалагічны курс цяпер зводзіўся «да поўнага ігнаравання і нават падаўлення беларускіх нацыянальных элементаў» [6, с. 280]. Гэтыя словы беларускага гісторыка М.В. Доўнар-Запольскага цалкам адпавядаюць рэчаіснасці, якая назіралася ў інфармацыйнай прасторы беларускай культуры амаль да 1890-х гадоў.

Тэмы, якія закраналі рэлігійную і гістарычную тэматыку беларускага краю, трапілі ў 1867 – 1873 гг. у шэраг забароненых тэм віцебскага афіцыйнага выдання. Улады праводзілі контррэформы ў Паўночна-Заходнім краі, назіраўся спад аўтарытэту афіцыйнай думкі. Гэта не азначае, што дзейнасць Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта была спынена. Яна працягвалася, але набыла ў інфармацыйнай прасторы апалітызаваны характар: геаграфічны, археалагічны, этнаграфічны. (Аб непасрэдных даследаваннях беларускіх краязнаўцаў у гэты час больш падрабязна было надрукавана намі раней [7]). Да таго ж, А. Семянтоўскі адышоў ад рэдагавання неафіцыйнай частцы Віцебскіх ведамасцей, якія больш ужо ніколі не былі «органом гласнасці» Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта. Статыстыку і статыстыкаў прыблізна з другой паловы XIX ст. палітыкі, паліцэйскія і жандармы Расійскай імперыі лічылі неблаганадзейнымі, на гэта адным з першых звярнуў увагу чарнігаўскі земскі статыстык, пазней навуковец, заснавальнік савецкай статыстыцы В. Варзар [8].

У 1870-х гг. складваюцца спрыяльныя ўмовы пашырэнню эканамічнай статыстыцы ў краі, прыблізна з 1873 г. Віцебскую губерню ахапіла камерцыйная хваля, капіталістычныя зносіны ажывілі прамысловасць і сельскую гаспадарку. У 1878 г. пасля дзевяцігадовага перапынку зноў пачала выходзіць «Памятная книжка Витебской губернии». У 1881 г. на яе старонках упершыню з'явілася публікацыя «Исторические сведения о витебском замке» настаўніка Віцебскай мужской Аляксандраўскай гімназіі Аляксея Парфенавіча Сапунова (г.ж. 1852 – 1924), які толькі распачаў свой фундаментальны труд «Витебская старина».

А.П. Сапуноў у 1882 г. быў абраны сапраўдным сябрам Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта. Доўгі час з'яўляўся аўтарам перыядычных выданняў «Витебские губернские ведомости», «Полоцкие епархиальные ведомости», «Известия Императорской академии наук» (Санкт-Пецярбург), публікаваў свае архіўныя знаходкі, краязнаўчыя даследаванні ў навуковых зборніках Імператарскага таварыства гісторыі і старажытнасцей Расіі пры Маскоўскім ўніверсітэце і іншых [9]. Пашырэнне распаўсюджвання краязнаўчых даследаванняў віцебскай інтэлігенцыі ў неафіцыйнай частцы Віцебскіх ведамасцей, а таксама пашырэнне аўтарскага калектыва рэдакцыі назіралася ў 1890-х гадах падчас рэдагавання газеты І.Піліным.

Заклучэнне. Краязнаўчыя даследаванні Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта заклалі моцны падмурак развіцця беларусазнаўства ў XIX ст. і фарміравання беларускай ідэнтыфікацыі насельніцтва праз афіцыйныя сродкі інфармацыі. Пасля Магілёўскага губернскага статыстычнага камітэта гэта быў другі па значнасці цэнтр навуковых даследаванняў беларускай гісторыі і культуры ў першай палове XIX ст. і першы па значнасці ў другой палове XIX ст. Статыстычную, эканамічную, гістарычную, этнаграфічную і філалагічную дзейнасць членаў Віцебскага губернскага статыстычнага камітэта трэба разглядаць як значны элемент інфармацыйнай прасторы рэгіёна, які распаўсюджаў інфармацыйныя патокі праз афіцыйныя каналы камунікацыі. Навуковая і друкарская дзейнасць віцебскай інтэлігенцыі садзейнічала пашырэнню інфармацыйнай прасторы беларускай культуры ў XIX ст., выйшла далёка за межы віцебскай зямлі.

ЛІТАРАТУРА

1. Захарова, И.М. Провинциальные статистические комитеты Северо-Запада России: из истории становления отечественной статистики: Дис. ... канд. ист. наук. – СПб., 2005 – 306 с.
2. .Неофициальная часть // Витебские губернские ведомости (далее ВГв), 1864, № 1.
3. Цьвікевч, А. «Западно-руссизм»: Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. / А. Цьвікевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1993. – 352 с.
4. Журнал годовичного общего собрания членов Витебского губернского статистического комитета, 19 января 1865 // ВГв, 1865, № 4.
5. От редакции // ВГв. – 1867. – № 1.
6. Доўнар-Запольскі, М.В. Гісторыя Беларусі / М.В. Доўнар-Запольскі. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 1994. – 510 с.
7. Сороко, С.М. Географические, археологические и этнографические исследования Белорусского Подвинья в XIX – начале XX века / С.М. Сороко // Беларускае Падзвінне: вопыт, методыка і вынікі палявых даследаванняў (да 80-годдзя пачатку археалагічных раскопак у г. Полацку): зб. навук. прац рэсп. навук.-практ. семінара, Полацк, 2008. – Наваполацк: ПДУ, 2009. – С. 257 – 261.
8. Варзар, В.Е. Воспоминания старого статистика. / В.Е. Варзар. – Ростов-на-Дону, 1924. – 22 с.
9. Хмяльніцкая, Л. Гісторык з Віцебска (жыццяпіс Аляксея Сапунова) / Л. Хмяльніцкая. – Мінск: 2001. – 256 с.